

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 81'1:141.112

КАТЕГОРІЯ КАУЗАЛЬНОСТІ ТА СПЕЦИФІЧНІСТЬ ЇЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Леміш Наталія Євгенівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті аналізується категорія каузальності та визначається специфічність її лінгвістичної реалізації. Окремо акцентується той факт, що каузальність виступає одним із компонентів людського мислення незалежно від ситуації, а також підкреслюється важливість встановлення способів вираження каузальних відношень за допомогою мовних засобів для розв'язання проблеми зв'язку між мовою та мисленням.

Ключові слова: каузальність, лінгвістичне вираження, каузальні відношення, лінгвальні засоби.

Сучасна лінгвістична наука характеризується антропоцентричною парадигмою, у межах якої безсумнівний інтерес представляє дослідження мовної реалізації каузальності в безпосередньому зв'язку із мисленням.

У мовознавстві каузальність вивчалася у багатьох аспектах: описувалися каузальні прийменники та сполучники (Н. Є. Леміш, Е.-О. Хааг, інші), каузальні відношення аналізувалися на рівні простого (В. В. Жданова, Т. А. Яценко, інші) і складного речень (О. П. Зеленська, Н. М. Корбозерова, інші), на рівні тексту (М. О. Пахомова, Л. В. Шкодич, інші), а також з точки зору функціонального підходу (О. М. Амагов, О. В. Бондарко, Р. М. Теремова, інші), ретельно розроблялась семантика каузативних конструкцій (В. П. Недялков, Г. Г. Сильницький, О. П. Комаров, інші) тощо. На сучасному етапі науки мова розглядається як знаряддя думки (О. М. Амагов, Г. ван де Коут, Е. Нейлеман, В. Г. Пасинок, інші). За таких обставин найважливішою складовою проблеми зв'язку мови та мислення виступає встановлення способів вираження каузальних зв'язків засобами мови, що й обумовлює **актуальність** пропонованої статті.

Метою нашої доробки є аналіз і визначення специфічності лінгвістичної реалізації категорії каузальності. **Предметом** дослідження виступає саме лінгвальне відображення каузальних відношень у межах **об'єкта** вивчення: категорії каузальності в її філософській, логічній та лінгвістичній інтерпретаціях.

Каузальність беззаперечно виступає значеннєвою лінгвістичною категорією, яка може мати свої семантичні різновиди й особливості репрезентації в різних мовах. Вона встановлюється між членами речення, між простими реченнями у складі складних речень, між основними реченнями та приєднувальними конструкціями, між вставними та основними реченнями, між самостійними реченнями та між абзацами, тобто наявна на всіх рівнях мови.

Матеріал у статті представлено в такій послідовності: 1) проаналізовано результати, отримані О. М. Амаговим (2005 р.) на матеріалі англійської мови; 2) ознайомлено з лінгвокогнітивним механізмом каузальності, запропонованим В. Г. Пасин-

ком (2009 р.); 3) розглянуто останні доробки російської дослідниці Л. Г. Валієвої (2012 р.) і нідерландських вчених Е. Нейлемана та Г. ван де Коута (2012 р.).

На думку О. М. Амадова, причинність (каузальність у нашій термінології) – "навіть не явище, а спосіб зв'язку явищ і предметів, існуючий поза свідомістю людини" [Амадов 2005]. Хоча такий погляд не всі поділяють, проте ніхто не заперечує *суб'єктивного існування причинності як одного з основних компонентів людського мислення*. Якщо людина мислить категоріями причини та наслідку і саме через ці категорії пізнає навколишню дійсність (мова – інструмент мислення, засіб пізнання), то каузальність відображається в людській мові, а лінгвістичне відображення причинно-наслідкових зв'язків є елементом психічного відображення цих зв'язків.

У лінгвістиці каузальність пов'язана передусім з певним лексичним або граматичним значенням, що актуалізується у вигляді сем у лексичних одиницях і синтаксичних побудовах різних типів. З середини ХХ ст. мова в лінгвістиці представлена як система з рівневою структурою (Е. Бенвеніст, Л. Блумфільд, Ю. С. Степанов, інші). За визначенням О. М. Амадова, це означає, що окремі рівні знаходяться у строгій ієрархічній організації при виконанні загальної для всієї мовної системи функції побудови мовлення [Амадов 2005]. Вчений дотримується шести сегментних рівнів (розроблених М. Я. Блохом у межах парадигматичного синтаксису): фонемами, морфемами, лексемами, денотеми, пропозиціями і диктеми. Будь-який сегмент структури входить тільки до сегменту безпосередньо вищого рівня, підпорядковується лише йому і саме в ньому реалізує свою формуючу функцію.

О. М. Амадов вивчав сегментні одиниці, спроможні виражати причинні та наслідкові значення, причинно-наслідкові відношення між одиницями повідомлення в континуумі зв'язного тексту, а також каузальні зв'язки в основі організації системи мови як такої на матеріалі англійської мови.

Вчений звертає увагу, що каузальні зв'язки, які спостерігаються в мовленні, можуть не мати формального показника, тобто не завжди експлікуються. Основні властивості імпліцитних каузальних конструкцій при цьому такі ж самі, що й в експліцитних. Експліцитне вираження каузального зв'язку є лексико-граматичним, а імпліцитне – контекстуальним і концептуальним. Суттєвими характеристиками причинності вважаються наявність суб'єкта й об'єкта, породження та необхідність. Достатність дослідник не вважає обов'язковим атрибутом каузальності в мові, хоча ця риса є важливою у філософському аспекті. Більшість лінгвістів оцінюють каузальність як сукупність умов, достатніх, на думку мовця, для появи якоїсь події або ознаки (М. В. Ляпон, М. Шібатані, інші).

Щодо контекстуальних засобів вираження каузальності, то тут важливим є сам контекст або дискурс. Оскільки кількість ситуацій комунікації необмежена, то й кількість засобів такого вираження каузальності – незлічена. Такі зв'язки є характерними для мовлення, а не для мовної структури, за О. М. Амадовим, що у нас теж не викликає сумнівів.

Як вже зауважувалося, лексико-граматичні засоби носять експліцитний характер, а їх маркери можуть знаходитися на різних рівнях мовної структури. На фонологічному рівні каузальність не виражається; на морфологічному експлікується за-

лежно від мови дослідження (для флективних мов, як правило, виступає як лексична категорія); на лексичному – набуває універсального характеру (службові лексеми з каузальним значенням: прийменники, сполучники, прості каузативи, окремі іменники; з можливим нашаруванням інших смислових структур); для денотемного – властивий більший ступінь деталізації та конкретизації (складні каузативні предикати; денотеми з функціонально зв'язаним значенням, що відсікає зайві значення і смисли, характерні для лексичного рівня); особливістю пропоземного рівня виступає предикація (співвіднесеність висловлення з дійсністю); на диктемному рівні будь-який текст пронизано експліцитними або імпліцитними каузальними відношеннями, інакше він не був би когерентним і послідовним.

Встановлено, що ті ж самі засоби мови спроможні віддзеркалювати як онтологічний, так і гносеологічний аспекти каузального зв'язку. Ті ж самі конструкції в мовленні можуть виражати як власне причину, так і обґрунтування якогось умовиводу. Сама мова, незалежно від її типологічних характеристик, репрезентує детерміновану систему, де всі рівні співпідпорядковані один одному і функціонують на основі принципу каузальності, забезпечуючи функціонування самої мови та її стійкість до впливу середовища.

Таким чином, О. М. Аматав дійшов важливого висновку, що мова як знакова система і каузальність як буттєва та гносеологічна категорія знаходяться в певному зв'язку. Каузальні відношення, що виражаються лінгвальними засобами, віддзеркалюють поняття людини про причинно-наслідковий зв'язок у цілому (є концептуальною моделлю основи свідомості людини, яка не може бути усунена без кардинальної зміни картини світу, мовної у тому числі).

В. Г. Пасинок, на нашу думку, логічно розвиває ідеї та підтверджує висновки О. М. Аматава, проте здійснює це вже на матеріалі української, російської та німецької мов. Він зауважує, що каузальні зв'язки існують не тільки в реальній дійсності, але й в ідеальній, до якої відноситься продукт людського мовлення. Каузальні відношення пронизують також мовну комунікацію і є одним із суттєвих факторів побудови мови і підтримання цілісності відрізків тексту на рівні речення, дискурсу, гіпертексту.

Для дії причини необхідні певні умови, які самі собою не можуть породити наслідок, але створюють можливість для його виникнення. Коли починає діяти причина, тоді така можливість перетворюється на дійсність. Релевантні умови можуть створюватися в природі, в соціумі, під час діяльності людини, завдяки чому виникають причинно-наслідкові зв'язки, що, звичайно, не впливає на об'єктивність причинності в її онтології як відношення, внутрішньо притаманного самим речам [Пасинок 2009, 20].

Філософські терміни *причинність*, *детермінованість*, *обумовленість* визнаються синонімами в широкому сенсі, оскільки вони визначають будь-яку залежність одного явища від іншого. По суті в філософії все, що впливає на предмет на певному рівні, зрізі об'єкту, розуміється як причина.

З багатьох різних залежностей пізнання прагне виділити ті, які необхідні й достатні для виникнення наслідку. В. Г. Пасинок вважає ознаками причинності: прин-

цип достатньої основи, послідовність причини і наслідку в часі, асиметричність їх зв'язку (незворотність причинності). Остання ознака саме й виражає генетичну спрямованість каузальних відношень і обумовлює їх часову послідовність. Аналізуючи різні дискурси, дослідник доходить висновку, що "концепт причини-наслідку є когнітивною сутністю та продуктом концептуалізації каузальності в широкому смислі слова" [Пасинок 2009, 21]. До того ж, виокремлено об'єднавчу функцію концепту каузальності з акцентуванням уваги на причинах, цілі, умовах і допустові. Ця функція переплітається з інтегративною функцією аргументації та іншими.

Лінгвальні відношення можуть покривати собою велику кількість різноманітних життєвих зв'язків, проте дуже часто вони виступають в якому-небудь загальному вигляді. Вчений підтверджує, що лінгвістичне вираження каузальності відбувається як на експліцитному, так і імпліцитному рівнях. Отже, функціональна категорія каузальності відтворюється різними засобами. До лінгвокогнітивних механізмів багатовимірної знакової системи дискурсу віднесено сполучники, прийменниково-іменникові фрази, субстантивно-дієслівні сполучення та інші структурно-семантичні чинники каузальної семантики.

Л. Г. Валієва уточнює і певною мірою розширює положення, розглянуті її попередниками. Порівнюючи філософське трактування з лінгвістичним, вона зазначає, що у філософії причина завжди породжує наслідок, а в мовній структурі причина може витікати із наслідку, що вже існує.

Подальше вивчення смислових особливостей каузальних конструкцій дозволило дослідниці виявити такі семантичні різновиди каузальності в татарській мові: сприятлива причина, пасивна/несвідома причина, наслідкова причина, відшкодувальна, заохочувальна, гіпотетична причина. Окремо зазначено, що особливим підвидом є причина, що виступає джерелом психічного стану, який описано в головній частині речення (емоційний стан суб'єкту) [Валієва 2012, 6]. Всі ці типи знаходять своє лінгвальне вираження.

Зауважується, що функціонально-семантичне поле каузальності перехрещується з ФСП таксису й умови. За спостереженнями Л. Г. Валієвої, навіть коли причина повинна передувати наслідку, в складних реченнях присудки в обох частинах мають однакову часову форму, оскільки у деяких випадках дія причини продовжується і після появи наслідку. Ілюструється це на прикладі татарської мови, що українською перекладається як: *Біке давно відчувала на собі захоплений погляд баходіра, тому вона то обганяла його, то скакала поряд з ним* [Валієва 2012, 7]. Як правило, у реченнях з каузальними відношеннями часто вживається форма *минулого* часу. Це можна пояснити тим, що *причина* в системі відношень обумовленості представляє *реалізовану умову*. У певному контексті модальні засоби спроможні присилити, конкретизувати каузальну семантику або вказати на гіпотетичність причини/наслідку.

Авторка також ілюструє випадки, коли у залежній частині зустрічається *майбутній* час, а в головній – *теперішній* або *минулий*. Подібні речення спостерігаються й в англійській мові, але це в жодному разі не сигналізує передування наслідку причині: така комбінація часових форм можлива, якщо форма майбутнього набуває додаткових відтінків впевненості у здійсненні дії, неминучості, що межує з реаль-

ністю факту (*Якщо вони прийдуть до дому рано, їх примусять працювати, тому вони намагаються залишитися на озері як найдовше*) [Валієва 2012, 8].

У висновках заключається, що каузальність встановлюється між різними синтаксичними одиницями й володіє своєрідним набором засобів оформлення. Основною характерною ознакою каузальних конструкцій на всіх синтаксичних рівнях виступає двокомпонентність каузальної побудови (дві події – з причиновим значенням і з наслідковою семантикою).

Особливий інтерес представляє дослідження нідерландських вчених Е. Нейлемана та Г. ван де Коута, яке присвячено саме лінгвістичному вираженню каузативу. На їх думку, каузатив (як вона традиційно розуміється в філософській та психологічній літературі) не повністю виражається в предикатах природної мови: вона не збігається ні з синтаксичною структурою предикатів, ні з їх лексичною семантикою. Предикат може наслідувати каузативу якимось іншими засобами, хоча й недосконало [Нейлеман 2012, 20].

У загальному смислі, з погляду авторів, теорія каузативу спирається на такі положення: каузатив – це відношення між двома компонентами / подіями / фактами (каузуюча та каузована подія, наприклад); каузатив характеризується часовим виміром, тобто каузуюча подія повинна передувати каузованій; контрфактичність каузативу – якщо каузуюча подія не відбулася, то й каузована теж не мала місця. Основною проблемою є невідповідність між визначенням контрфактичної каузативу та людською інтуїцією, що демонструє той факт, що теорії каузативу стосуються не самого світу, а нашого розуміння його, як зауважує Е. Нейлеман. На думку дослідників, логічно конструювати каузатив як один з принципів побудови нашої ментальної моделі реальності. Важливо усвідомлювати, що каузатив – це не лінгвістичне поняття: мову можна використовувати для того, щоб поговорити про каузатив, проте каузатив існує незалежно від мови як психологічний інструмент для розуміння світу [Нейлеман 2012, 21].

Експерименти з піврічними немовлятами демонструють їхню спроможність відрізнити каузально взаємодію звуків між об'єктами від неможливих взаємодій, що імплікує, принаймні те, що деякі каузальні відношення розпізнаються (усвідомлюються) ще до оволодіння мовою (Е. Леслі – 1984, Л. Оукс – 1994). Це підтверджують й тести з людьми, хворими на афазію, у яких наявним є порушення пропозиційної мови, проте вони добре виконують всі завдання, деякі з них (хворі люди) навіть здатні до комплексного каузального міркування (Р. Варлі, М. Сігал – 2002). Ментальні моделі за самою своєю природою вже включають велику кількість дрібної ("витонченої") інформації, і жодний лінгвістичний засіб не спроможний виразити всього багатства таких ментальних структур. Каузуюча подія – це комплекс цілого ряду факторів.

Е. Нейлеман здійснює аналіз такого речення: *John broke the window*, зауважуючи, що передбачити, чи буде шибка дійсно розбита, можна лише після ретельної оцінки всіх факторів, а саме: застосованої сили суб'єкта, напряму цієї сили, форми та маси молотка (якщо він є інструментом, за допомогою якого було здійснено дію), точки удару, розмірів і міцності скла. Отже, як наслідок бачимо, що менталь-

на модель і лінгвістична реалізація відрізняються: мовець знає набагато більше, ніж виражає за допомогою лінгвальних засобів. Вчені висувують таку гіпотезу: каузальне відношення не є примітивом у лінгвістичній системі – мова "наслідує каузальність, використовуючи два інші примітиви", тобто каузативні дієслова кодують поняття "вирішального сприятливого фактору" (*CCF – crucial contributing factor* – у термінології дослідників) і кульмінацію події в її кінцевому стані [Нейлеман 2012, 21]. Незважаючи на те, що предикати комбінують обидва фактори, зустрічаються й такі, яким властивий тільки один з них. Враховуючи комплексність ментальної моделі (реальності загалом) мовець повинен вирішувати, який фактор є основним (CCF), а які просто сприятливими. У ситуації із наведеною вище ілюстрацією CCF може бути як Джон (якщо ніхто з присутніх не міг цього зробити і тільки Джон володів певною силою для здійснення дії), так і сам молоток (якщо Джон намагався розбити скло за допомогою цегли, дерев'яної палиці і тільки за допомогою молотка йому вдалося це зробити). Таким чином, автор намагається розділити теорії про "bivalentive" каузальні предикати (Т. Парсонз – 1990, Л. Пюлкенен – 2008) і *CAUSE theta-role* (Е. Дорон – 1999, Т. Райнхарт – 2003). Е. Нейлеман погоджується, що каузальність є відношенням між подіями, і є інструментом для розуміння світу, але це відношення не повністю реалізується в семантиці каузативних дієслів. До того ж, він пропонує не називати зовнішній аргумент каузативного предикату причиною, на його думку, причини – це події, а аргумент – це CCF. Отже, предикати природної мови кодують лише певні аспекти каузальності.

Е. Нейлеман і Г. ван де Коут стверджують, що лінгвістичне вираження каузальності не включає каузуючої події, не зважаючи на те, що вони вважають, що такі події наявні в ментальній моделі, яку люди конструюють для розуміння світу. Природна мова може наближуватися до каузальності, *репрезентуючи кульмінацію подій і суб'єкта CCF* [Нейлеман 2012, 22]. В класах некаузативних дієслів теж можна знайти вищезазначені блоки лексичної семантики. Таким чином, лінгвістичне вираження каузальності не повністю визначає (underdetermine) ментальну модель, якої вона відповідає: це – нормальна ситуація для будь-якої лінгвістичної репрезентації.

Дослідники не забезпечили переконливого доказу щодо відсутності каузуючих подій у лінгвістичних структурах, проте вони виявили очевидне обмеження для прямої каузальності в простих каузативах, звернувшись до вивчення її парадоксу (детальніше див. [4]).

Висновки. Проаналізувавши положення, висунуті та перевірені лінгвістами на матеріалі різних мов, ми дійшли таких висновків: 1) каузальність виступає одним з компонентів людського мислення незалежно від ситуації. Якщо видалити категорії причини та наслідку із свідомості, то вона набуває фрагментарного характеру. Таким чином, каузальність знаходиться в глибинній структурі свідомості та формується з раннього дитинства. Встановлення способів вираження каузальних зв'язків засобами мов є найважливішим елементом для проблеми зв'язку мови та мислення – актуальне для науки сьогодення; 2) лінгвістична реалізація каузальності відбувається на експліцитному та імпліцитному рівнях; 3) каузальні відношення кодуються різними лінгвальними засобами; 4) лінгвістична реалізація каузальності не співпа-

дає з ментальною моделлю, репрезентуючи кульмінацію подій і суб'єкта ССФ і виступаючи у загальному вигляді.

У **перспективі** планується більш детальне вивчення комунікативно-прагматичних характеристик каузального комплексу як ширшого кола семантичних відношень.

В статье анализируется категория каузальности и определяется специфичность ее лингвистической реализации. Отдельно акцентируется тот факт, что каузальность выступает одним из компонентов человеческого мышления независимо от ситуации, а также подчеркивается важность установления способов выражения каузальных отношений средствами языков для разрешения проблемы связи языка и мышления.

Ключевые слова: каузальность, лингвистическое выражение, каузальные отношения, лингвальные средства.

The article analyzes the category of causality and determines its linguistic peculiarity. Besides it emphasizes that regardless the situation causality is one of the components of the human mind. It is also underlined the importance of establishing ways of expressing causal relations with lingual means for the solution of the problem of language and thinking connection.

Key words: causality, linguistic expressive means, causal relations.

Література:

1. *Аматов А. М.* Причинно-следственные связи на разных уровнях языка : автореф. дисс. на соискание учёной степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Аматов А. М. – М., 2005.
2. *Валиева Л. Г.* Семантика и репрезентация каузальности в татарском литературном языке : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов Российской Федерации (татарский язык)" / Валиева Лениза Газинуровна. – Казань, 2012. – 20 с.
3. *Пасинок В. Г.* Лінгвокогнітивні механізми каузального простору / В. Г. Пасинок // Вісн. ХНУ. – 2009. – Вип. 59. – № 866. – С. 19–27.
4. *Neeleman A.* The Linguistic Expression of Causation / Ad Neeleman, Hans van de Koot // The Theta System: Argument Structure at the Interface. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – P. 20–51.